

harmadik és ötödik fejezet szócikkei a tömorfémák kezdőbetűi alapján, német betűrendben követik egymást. A bemutatott könyv jelentősége a lehető legnagyobb teljességre törekvő volta. A könyv célcsoportját elsősorban a névtan iránt érdeklődő nyelvészek és germanisták jelenthetik, de a harmadik és az ötödik fejezet a történészeknek és a térképészeknek is hasznos információkkal szolgálhat.

WALDHAUSER SZIMONETTA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1700-3542>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

PELCZÉDER KATALIN, A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*

A Magyar Névarchívum Kiadványai 56. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2022.

274 lap + oklevél- és térképmelléklet

1. PELCZÉDER KATALIN 2015 óta foglalkozik a Bakonybéli összeírással. Számos tanulmánya jelent meg a témában, amelyek például a nyelvemlék nyelvtörténeti forrásértékét, helyesírási sajátosságait, szláv eredetű szórványait vagy egy-egy név elemzését emelték a középpontba. Itt ismertetett munkája a nyelvtörténeti kutatásoknak ahhoz az utóbbi évtizedekben jelentőssé vált irányvonalához tartozik, amely a 11. századi nyelvemlékek monografikus feldolgozását tűzte ki célul. Ez a kutatási terület egyrészt korábban már elemzett források újrafeldolgozását, másrészt pedig korábban nem vagy nem monografikus igénnyel feltárt oklevelek elemzését tartja fontosnak (9–11). PELCZÉDER KATALIN munkája ez utóbbi csoportba tartozik. A Bakonybéli összeírást mint nyelvemléket ezt megelőzően nem vizsgálták ilyen részletességgel. Ez talán nem független attól, hogy ez a több utólagos hozzátoldást tartalmazó oklevél a nyelvészeti bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek közé tartozik. Ráadásul korábban teljes egészében hamisnak tartották (183). Napjainkban az egyre bővülő módszertani szempontok már lehetőséget nyújtanak arra, hogy a 11. század csekély számú forrását azáltal is bővítsük, hogy ezekben a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekben (az interpolált, a hamis és az átíratban fennmaradt forrásokban) felfejtjük a korai kronológiai rétegeket. A szerző öt fejezetben mutatja be a Bakonybéli összeírást mint nyelvtörténeti forrást.

2. A Kutatásmódszertani kérdések című fejezetben az oklevél keletkezési körülményeit, valamint az egyes oklevélrészek filológiai jellemzőit ismerhetjük meg (13–21). A bakonybéli bencés monostort Szent Móric tiszteletére Szent István király alapította. Az alapítás idejét némi bizonytalanság övezi: az alapítás milleniumát 2018-ban ünnepelték a szerzetesközösségben, de az ebből az alkalomból megjelenő kötetben az 1018. év mellett az 1015–1016-os és az 1020–1023-as éveket is számításba veszik (BAÁN 2020: 19). A Bakonybéli összeírás négy, egymástól jól elkülöníthető részből áll. Az egyes részek keletkezési idejét és státuszát illetően különböző nézetek láttak napvilágot (15–21). GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint az oklevél első legterjedelmesebb része (erre a részre szoktunk az 1086-os évvel utalni) hiteles szöveg.

* A publikáció a HUN-REN–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

Mivel ez a szövegrész említést tesz a pecsétről, viszont a fennmaradt oklevél ilyen módon nincs megerősítve, feltételezhető, hogy a fennmaradt oklevélnek lehetett egy pecséttel megerősített párja (15). A második rész (az első és a második hozzátoldás) a 12. század elején, a harmadik rész (a harmadik hozzátoldás) a 12–13. század fordulóján, a negyedik rész (a negyedik hozzátoldás) pedig a 13. században keletkezhetett (15). A harmadik és a negyedik hozzátoldás kétségtelenül hamisítvány. Ezek alapján az oklevélre nem egy, hanem négy különböző évszám utal: 1086, 1086/1100 k., 1086/+12–13. század, 1086/+13. század (15).

A második, A Bakonybéli összeírás szövege című fejezet a hagyományokhoz igazodva az oklevél latin szövege (23–29) mellett a magyar fordítását (29–35) is közli. Az oklevél a 19. század végén jelent meg először nyomtatásban; a monográfiában az 1992. évi kritikai kiadás alapján szerepel az oklevél. A helyneveket, illetve a bizonytalan tulajdonnévi státuszú helymegjelöléseket félkövér betűtípussal emelte ki a szövegből a szerző. Az oklevél magyar szövegét DRESKA GÁBOR 1997-es fordításának 2013-ban apróbb módosításokkal megjelent változatában olvashatjuk (29–35). A szörványok félkövér kiemelésén túl (ez a szerző saját megoldása) az eredeti szöveg helyesírását és központozását hűen közli a monográfia. A Pannon-halmi Főapátsági Levéltárban őrzött oklevél fényképmásolatát a kötet végén találjuk.

A kötet legerjedelmesebb részét A Bakonybéli összeírás helynévi szörványainak elemzése című harmadik fejezet alkotja (37–180). Ebben a részben az összeírás helyet jelölő szörványai oklevélrészekenként kerülnek elő. További fontos és az átláthatóságot támogató szervezőelv, hogy az egyes részekben belül az előfordulások sorrendje határozza meg az egyes helynevek közlését. Az I. részhez 76, a II. részhez 15, a III. részhez 2, a IV. részhez pedig 6 szócikk tartozik. Azokkal a nevekkel, amelyek több oklevélrészben vagy ugyanabban az oklevélrészben többször is előfordulnak, egy szócikk foglalkozik. A későbbi említések esetén utaló szócikk irányítja az olvasót a korábban már közölt szócikkhez. Az ugyanabban a birtokleírásban szereplő helyneveket az fogja össze, hogy az adott birtokhoz tartozó alpontokkal vannak jelölve: pl. 3. *Quiar* birtok határában lévő nevek, 3.1. *Churchufeu*, 3.2. *arbustarum Bolug*. A magyar nyelvű elemek mellett külön szócikket kaptak azok a latin vagy latinizáló formában megjelenő nevek is, amelyek mögött korabeli élőnyelvi használatú magyar név feltételezhető (pl. *Beliensis*, azaz *Bél*, 37–40; *rus Bessenorum*, azaz *Besenyő-tarló*, 67–68), illetve a bizonytalan helynévi státuszú latin szerkezetek (pl. *statuam Puti* vagy *arbustarum Bolug*, 46–47, 58–59) is. Ezeknek a bizonytalanul értékelhető említéseknek az egyik tagja többnyire személynév. Esetükben a legtöbbször nem dönthető el, hogy alkalmi helymegjelöléssel állunk-e szemben, vagy magyar helynév rejtőzik a latin alak mögött. Annak ellenére ugyanakkor, hogy nem mindig kapunk pontos válaszokat a kérdésekre, a további vizsgálatok szempontjából mindenképpen fontosnak gondolom a szócikkés feldolgozásukat. Címszóként a nevek betűhív alakjai szerepelnek, kibővítve a valószínű egykori olvasattal vagy olvasatokkal; pl. *Cupan* [kupàn ~ kupán ~ kopán ~ kopán] (40). Ezt követi a lokalizáció, majd annak az oklevélrésznek az idézése, amelyben az adott név szerepel a Bakonybéli összeírásban, kiegészítve a hely valamennyi ismert korai adatával; végül a névféjtés olvasható. Azokat a kutatókat, akik egy-egy konkrét névre kívánnak rákeresni, a kötet végén szereplő Név- és szóalakmutató segíti. Itt a Bakonybéli összeírás szörványai félkövér szedéssel szerepelnek (249–266).

A kötet címével megegyező következő fejezet az általános jegyeken túl (181–184) az oklevél helyesírás-történeti (185–191) és hangtörténeti (191–202) sajátosságait tárgyalja. Az összeírás helyesírási jegyei közül azokat emeli ki a szerző, amelyek kronológiai tanulságokkal is szolgálhatnak. Ennek megfelelően a [k], a [β], a [cs], az [sz], a [χ] és a [c] hangok jelölései

kerülnek elő. A jelölések egy részét a szerző táblázatban is ábrázolta, ami átláthatóbbá teszi az előfordulások gyakoriságát, illetve kiválóan szemlélteti az egyes oklevélrészek közötti hasonlóságokat és különbségeket. A helyesírás-történeti elemzések tulajdonképpen megerősítették az egyes részek keletkezéséről korábban mondottakat. Az első rész valóban régiesebb jegyeket mutat, mint a később hozzátoldott részek. Ezek mellett ugyanakkor olyan jelölések is előfordulnak az összeírás főszövegében (azaz az 1086-os datálású részben), amelyek az eddigi ismereteink alapján inkább a 12. századtól voltak jellemzőek: pl. a *[k]* jeleként álló *q(u)* és *ch* vagy a *[cs]* *s* betűvel való jelölése (191). A hamis Bakonybéli alapítólevél helyesírását összevetve a Bakonybéli összeírásával talán némi magyarázatot találhatunk erre a jellegzetességre. Ez az elemzés ugyanis azt mutatta, hogy az összeírás helyesírási arculata egységesebb és archaikusabb azokban az esetekben, amikor az adott név a hamis alapítólevélben is előfordul. Mindéből esetleg az következik, hogy ezek a részletek a 11. század eleji hiteles alapítólevélből kerülhettek bele a 11. század végi összeírásba (SZŐKE 2022: 16). Annak ellenére tehát, hogy egy oklevél egységesnek tűnő, tartalmát tekintve hiteles oklevélrészéről van szó, az oklevelek egymásra hatása miatt ezek a források is különböző rétegekből tevődhetnek össze (vö. SZŐKE 2023: 900–901). Ezek mellett persze nem elhanyagolható körülmény a latinból hiányzó hangok jelölésének sokáig elhúzódó ingadozása sem (KOROMPAY 2018: 83–85). Az oklevél hangtörténeti tulajdonságaival foglalkozó alfejezet a szokásokhoz igazodva először a magánhangzók, majd a mássalhangzók főbb jellegzetességeit mutatja be. A magánhangzókat érintő hangváltozások közül hat (1. a tövégi magánhangzók eltűnése, 2. a nyíltabbá válás, 3. a labializáció, 4. a kétnyíltszótagos tendencia, 5. hangrendi kérdések és 6. diftongusok és monoftongizációjuk), a mássalhangzókkal kapcsolatos változások közül pedig kettő (1. mássalhangzó-torlódások és feloldásaik, 2. a hiátus és megszüntetése) kerül elő a kötetben.

Az ötödik, A Bakonybéli összeírás mint helynévtörténeti forrás című fejezet (203–231) öt alfejezetből áll. Ennek az utolsó nagy egységnek a jelentőségét abban látom, hogy a Bakonybéli összeírás egyes jegyeit a szerző összeveti a már elemzett 11. századi vagy 11. századra is vonatkoztatható források (a Tihanyi alapítólevél, a Százdi alapítólevél és a Garamszentbenedeki alapítólevél) adataival. Az ilyen összevető vizsgálatok egyre megfoghatóbbá teszik például az egyes beillesztési módok (pl. a megnevezőszós és az appozíciós szerkezetek, valamint a latin prepozíció + magyar elem és a latin nyelvű helynév) használatát befolyásoló tendenciákat (203–207, 207–212). Egyre több információ birtokában például arra is vállalkozhatunk, hogy a helynevek latin szövegekörnyezete alapján is megpróbáljuk elhatárolni egymástól egy-egy bizonytalan kronológiai státuszú oklevél időbeli rétegeit. Ehhez nyújt fontos adalékokat az a módszertani eljárás, hogy a különféle beillesztési módozatokkal külön foglalkozik a szerző az egyes oklevélrészek kapcsán. Fontos, további gondolkodásra ösztönző észrevétel, hogy az oklevélben a birtokok számolásának a megszűnésével, illetve a határleírások rövidebbé válásával egyidejűleg a megnevezőszóval történő beillesztések száma is megcsappan az oklevélben (pl. *prima villa Sancti Mauricii, que vocatur Cupan*). Az alapítólevél névrendszertani jellegzetességei (218–223) is jól illeszkednek az említett 11. századi oklevelekéhez, és a 13. századi Tihanyi összeírással is hasonlóságot mutatnak. A névadásban két évszázad alatt nem történt jelentősebb elmozdulás, amiből az is következik, hogy a Bakonybéli összeírás négy része között sincs ebben a tekintetben számottevő eltérés. A korszakra leginkább a szemlényéből alakult egyrészes településnevek a jellemzők, a természeti nevek körében pedig az egyrészesek mellett a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú nevek voltak a leggyakoribbak (223). A magyar névadás dominanciája mellett kevés a más nyelvből magyarázható

név. Alapos felülvizsgálat után például az összeírás 75 helynévi szórványa közül mindössze három település-név (*Ploznic, Prez[tl]eg, Zelch*) és öt víznév (*Greniceř, Toplouuiza, Drawa, Murzol, Wag*) esetében tartható fenn a szláv névadás vagy közvetítés lehetősége (224–231). Ez az alfejezet nagy hangsúllyal elemzi a szláv etimonra visszavezethető, bizonytalanul ebbe a csoportba tartozó eseteket is (1. szláv köznév vagy tulajdonnév szolgál az elnevezés alapjául, melyből valamilyen magyar grammatikai eszközzel, szóalkotási móddal jött létre helynév; 2. szláv eredetű köznév áll helynévként; 3. szláv személynévből alkotott helynév; 4. szláv helynévi átvételek), hogy eloszlassa a korábban téves következtetésekhez vezető vélekedéseket. A hagyományos etimológiai vizsgálat helyett a szócikkekben a történeti helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazta a szerző (10–11, 234). Ennek a többdimenziós eljárásnak az első lépése a helyek lokalizálása, illetőleg a helyfajtájának a felderítése. Ezek az információk ugyanis elengedhetetlenek a helynév későbbi adatainak az összegyűjtése, valamint a név tipológiai jellemzésének a szempontjából (11). Nem meglepő tehát, hogy a szórványok lokalizálásának külön alfejezetet szentelt a szerző (213–218), amelyet még szemléletesebbé tesz a kötet végén szereplő térkép-melléklet. Ezen a helyek leginkább lehetséges lokalizációját ábrázolta a szerző.

3. PELCZÉDER KATALIN monográfiájának önmagán túlmutató jelentősége van. Érdeme nemcsak abban áll, hogy egy újabb korai és nagy mennyiségű magyar nyelvi elemet tartalmazó, fontos nyelvemlékünknek készült el a monografikus igényű feltárása, és ezáltal az eddigieknél pontosabb képet alkothatunk a 11. századi magyar nyelvről, hanem újabb lehetőségeket teremtett további nyelvemlékeink pontosabb megértéséhez is. Okleveleink ugyanis nem elszigetelten léteztek, hanem (eltérő mértékben) hatottak egymásra. Minél több oklevélnek készült el a részletező feltárása, annál több ajtó nyílik meg a további vizsgálatok, illetve más oklevelek pontosabb megértése előtt.

Hivatkozott irodalom

- BAÁN IZSÁK 2020. Szent Günter és a bakonybéli alapítás – tények és eszmények. In: DÉNESI TAMÁS szerk., *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybéli Szent Maurícius Monostor – Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Bakonybél–Pannonhalma. 11–28.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelv-történet kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 29. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 83–98.
- SZŐKE MELINDA 2022. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60: 5–20. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2022/01>
- SZŐKE MELINDA 2023. Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61: 893–905. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2023/68>

SZŐKE MELINDA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2726-4973>

Debreceni Egyetem

Bölcsészettudományi Kar